

Martin MAKARA

SLOVANSTVO V PERSPEKTÍVE DAVISTOV

Slavonicity in the Perspective of the DAV Group

Keywords: *Slavonicity, DAV, Vladimír Clementis, Laco Novomeský, Marxist Internationalism, Pan-Slavism, All-Slavic Mutuality*

Contact: *Prešovská univerzita v Prešove; martin.makara@smail.unipo.sk*

Slovanská otázka je moderných slovenských dejinách – od politického sebauvedomenia Slovákov v prvej polovici 19. storočia – stálo prítomná. Nejde len o to, že „(m)y Slováci boli sme dokonca skôr uvedomelými Slovanmi než uvedomelými Slovákami,“ ako postrehol Vladimír Clementis (1946b: 126). Vzťahy s ostatnými slovanskými národmi neboli v slovenskej histórii nikdy len akýmsi doplnkom inak svojbytného národného vývoja, ale zásadným spôsobom ho formovali. V Uhorsku a neskôr Rakúsko-Uhorsku vzišla myšlienka slovanskej vzájomnosti z národnostného útlaku, ktorý bol vyvíjaný na nemadžarské národy v uhorskej časti monarchie, a z toho vyplývajúcej potreby slovanských národov spojiť sa kultúrne a / alebo politicky do silnejšieho celku. Po rozpade Rakúsko-Uhorska a vzniku Československej republiky sa slovanská otázka v slovenskom myslení so zvláštnou naliehavosťou koncentrovala do problematiky česko-slovenských vzťahov – a to bez jej uspokojivého vyriešenia až do konca druhej svetovej vojny, keď bola aj pod vplyvom Slovenského národného povstania – a navzdory presvedčeniu prezidenta Edvarda Beneša – definitívne opustená koncepcia jednotného československého národa¹. V povojnovom období sa všetky štáty s prevažne slovanským obyvateľstvom – Československá socialistická republika medzi nimi – stávajú súčasťou tzv. Východného bloku, v rámci ktorého je spolupráca medzi slovanskými národmi politicky inštitucionalizovaná napr. Zmluvou o priateľstve, spolupráci a vzájomnej pomoci (tzv. Varšavskou zmluvou) alebo Radou vzájomnej hospodárskej pomoci. A ani po roku 1989 neprestáva byť zo slovenskej perspektívy slovanská otázka relevantná, keďže je rozdelením Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky politicky dovŕšená samostatnosť oboch národov a slovanské národy čelia novým vzájomným výzvam, ktorých najvyhranenejšími prejavmi boli tzv. Juhoslávске vojny v 90. rokoch minulého storočia

---

¹ Od dohody na Košickom vládnom programe až po federalizáciu Československej socialistickej republiky však nedošlo k politickému naplneniu česko-slovenského vyrovnania, ako si ho slovenská strana predstavovala.

a aktuálne prebiehajúca rusko-ukrajinská vojna. Ani v jednom z týchto prípadov nemôžu ostatné slovanské národy ostať nezaujaté, preto má zmysel naďalej – a zvlášť v novej konštelácii medzislovanských vzťahov – premýšľať podstatu a konkrétnu náplň slovanскеj otázky, a to v oboch jej tradičných polohách, teda kultúrnej aj politickej.

Skupina česko-slovenských ľavicových literátov a ďalších intelektuálov združených okolo časopisu DAV (1924–1937) sa slovanskou otázkou zaoberala od svojho vzniku, hoci spočiatku nepriamo. Prvé číslo časopisu DAV otvárala internacionalisticky ladená báseň Štvavá reč z r. 1917 Daniela Okáliho a za ňou bol uverejnený Clementisov článok K národnostnej otázke, v ktorom sa pokúsil zodpovedať otázku, či Slováci sú alebo nie sú samostatným národom. Slovanská problematika tak bola v tvorbe davistov prostredníctvom ich marxistického svetozázoru a príslušnej medzinárodnej orientácie latentne prítomná už dávno predtým, než sa ňou začali zaoberať explicitne. Vývoj davisťického uvažovania o slovanstve má indukívnu povahu, teda postupuje od konkrétnych vzťahov (česko-slovenských a česko-slovensko-sovietskych) k zovšeobecneniu, slovanstvu ako takému. Dôvody sú logické: česko-slovenská problematika tvorila významnú súčasť slovenského kultúrneho a politického milieua takmer celého medzivojnového obdobia, davisti sa jej preto nemohli a ani nechceli vyhnúť; ich zameranie sa na česko-slovensko-sovietske vzťahy potom vyplývalo z ich príslušnosti k medzinárodnému komunistickému hnutiu, ktoré malo praktickú aj formálnu² centrálu v Zväze sovietskych socialistických republík. Keďže majú uvedené česko-slovenské a česko-slovensko-sovietske vzťahy z perspektívy davistov zvláštnu dôležitosť, ktorej zodpovedá aj objem a detailnosť ich takto tematicky orientovanej tvorby, zámerne ich z ďalšieho záberu štúdie vynechávam a budem sa sústreďovať už len na problematiku slovanstva ako takého.

Východiskom k pochopeniu slovanstva v perspektíve davistov je brožúrka Ladislava Novomeského *Marx a slovenský národ*, ktorá vyšla v roku 1933 v Malej knižnici DAV-u. Tretí oddiel tejto práce má názov Slovania a revolúcia a Novomeský sa v ňom zaoberá slovanskou účasťou na revolučných rokoch 1848–1849 a jej reflexiou u Karla Marxa a Fridricha Engelsa. V súlade s názvom svojej prednášky „Karol Marx reviduje históriu Slovákov“, ktorá bola podkladom predmetnej brožúrky, sa tu Novomeský prejavuje ako „modloborec“, ktorý zaujíma kritické stanovisko voči štúrovcom. Vyčíta im – v súlade s Marxom – že sa v Slovenskom povstaní spojili s rakúskym cisárom a ruským cárom proti povstaniu vedenému Lajosom Kossuthom, a tým sa postavili na stranu kontrarevolúcie. Keď sa v závere autor pokúša o aktualizáciu pre svoju súčasnosť, súhlasne cituje výrok Karla Kautského o presune revolučného ťažiska zo Západu na Východ (Novomeský 1990: 52), v dôsledku Októbrovej revolúcie konštatuje kvalitatívnu

---

² Sídлом Komunistickej internacionály bola počas celého obdobia jej existencie (1919–1943) Moskva.

premenu slovanstva, ktoré sa podľa neho stáva z predvoja reakcie avantgardou revolúcie, a v pozitívnom duchu parafrázuje Marxa³: „*Tento* (zvýr. L. N.) slovenský národ je viazaný mohutnými zväzkami solidarity s víťaznými pracujúcimi triedami najväčších členov Slovanstva: Rusov, Ukrajincov a Bielorusov, ktorí v boji, bezohľadnom boji na život a na smrť s reakciou slovanskou i neslovanskou, v boji za zničenie a rozhodný terorizmus presadili – nie záujem Slovanstva, ale záujem revolúcie!“ (Novomeský 1990: 53).

Pod zrejším vplyvom tejto Novomeského práce sa k téme Slovenského povstania a účinkovania štúrovcov v revolučných rokoch 1848–1849 vracia ďalší davista Július Šefránek. V sérii článkov sa pridáva k Novomeského kritike Štúra za jeho naivitu, s ktorou sa pridal na stranu monarchie, a pýta sa: „A aký bol výsledok? Dostali Slováci a rakúski Slovania ‚federatívny štát s rovnoprávnymi národmi‘? Dostali Slováci za pomoc poskytnutú štúrovcami cisárovi voľajaké demokratické inštitúcie? Zrodilo sa na troskách maďarskej revolúcie ‚slovanské Rakúsko‘, po akom túžil Štúr?“ Na tieto otázky odpovedá s Engelsom, ktorého súhlasne cituje: „Rakúsko-uhorskí Slovania boli kontrarevolúciou podvedení“ (Šefránek 1990a: 67–68). Podobne ako Novomeský, ani Šefránek nevníma štúrovskú slavianofilskú orientáciu pokrokovu – prinajmenšom nie za predpokladu, že v nej malo mať rozhodujúcu úlohu „cárske, nevoľnícke Rusko, najhorší žalár národov“ (Šefránek 1990b: 74). S iróniou píše, že počínanie štúrovcov, ktorí chceli slovenskému národu (a ostatným utláčaným slovanským národom) zabezpečiť budúcnosť v spiatočníckom Rusku, ktorého národnostná politika navyše nebola o nič zhovievavejšia než tá uhorská, bolo nutne bezperspektívne. Keď Šefránek ďalej mapuje obraz štúrovcov v slovenskej kultúrnej a politickej minulosti, vyzdvihuje hľadisko intelektuálov združených okolo liberálne a čechoslovakisticky orientovaného časopisu pre literatúru, kultúru a sociálne otázky Hlas (1898–1904). „Hlasisti predovšetkým odmietli čakať na svetovú katastrofu, do ktorej mal podľa predpovedí baľka Vajanského, tohto posledného ortodoxného Štúrovho žiaka, zasiahnuť ruský cárizmus a oslobodiť všetkých utláčaných Slovanov. Naproti tomu odporúčali politickú aktivnosť, účasť v dennej politike Uhorska“ (Šefránek 1990c: 78). Do kontrastu voči štúrovskej pasivite je postavená hlasistická aktivita, príčinnosť o národné oslobodenie sa, ktorú je možné vnímať v paralele k príčinnosti o sociálne oslobodenie sa, ku ktorej davisti pobádali svojich súdobých čitateľov.

Paralelne k vývoju davistického vnímania – a čo je ešte dôležitejšie, chápania – štúrovcov, ktorý v antológii *Štúrov program na našich zástavách* detailne sleduje a komentuje Štefan Drug (1990), sa najmä v druhej polovici tridsiatych rokov a prvej polo-

---

³ „(...) boj, bezohľadný boj na život a na smrť so Slovanstvom, ktoré zradilo revolúciu, boj za zničenie a rozhodný terorizmus – nie v záujme Nemecka, ale v záujme revolúcie“ (cit. podľa Novomeský 1990: 50).

vice štyridsiatych rokov menilo aj davistické vnímanie problematiky slovanstva. Už tri roky po vydaní svojej polemickkej brožúrky proti Štúrovi Novomeský evidentne disponuje rozsiahlejším poznaním o pôsobení a diele štúrovcov a rozumie im komplexnejšie. Na prvom Kongrese slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliciach, kde davisti zohrali významnú úlohu, vo svojom prejave Novomeský neváhal – tento raz nie polemicky, ale afirmatívne – argumentovať Štúrom: „Ide tu o to, aby jeden národ priznával druhému národu možnosť a právo slobodného kultúrneho rozvoja a aby mu v tom i pomáhal. Tu sa chcem tiež dovoliť Štúra. Ani jemu nešlo o to, aby sa odtrhol pri deklarovaní spisovnej slovenčiny od československej jednoty, ako sa to bežne traduje. Išlo mu o vytvorenie jednoty širšej, ako je česko-slovenská jednota, išlo mu o vytvorenie všeslovanskej jednoty“ (Drug 1990: 88). Nie je to povedané explicitne, avšak z kontextu prejavu aj príležitosti, pri akej bol prednesený, je evidentné, že „všeslovanská jednota“ tu má pozitívny atribút, nemá byť len zásterkou pre zotročenie slovanských národov pod inou vlajkou, ako bola idea panslavizmu u Novomeského hodnotená skoršie⁴. Pravda, naznačené významové rozlíšenie medzi všeslovanskou vzájomnosťou a panslavizmom – a ich protichodné hodnotenie – najpresvedčivejšie rozpracúva ďalší koryfej skupiny DAV Vladimír Clementis, ktorý sa slovanskej problematike v sledovanom období ako jediný spomedzi davistov venoval systematicky.

Umožnili mu to podmienky londýnskeho exilu, v ktorom strávil väčšinu druhej svetovej vojny. Popri práci v československom vysielaní BBC prednášal aj v Slovenskom a Slovanskom seminári. Uvedomujúc si, že slovanská problematika je u západných spojencov len málo poznaná, a ak, tak sprostredkovane a skreslene, podujal sa pripraviť pre anglofónne čitateľstvo prednášky *Panslavizmus kedysi a teraz*⁵ a neskôr *Slováci a slovanstvo*, ktoré vyšli tlačou v rokoch 1943⁶, resp. 1944. V oboch podáva systematický, sčasti sa prelínajúci historický výklad slovanskej myšlienky v slovenskom myslení. Clementis vo svojich prednáškach približuje slovanskú problematiku chronologicky, pričom vysvetľuje jej historické predpoklady spočívajúce v potrebe vzájomnej ochrany slovanských národov pred germanizáciou zo západu a turkizáciou z juhu, vývojové premeny v priebehu 19. a 20. storočia, a napokon načrtáva aj perspektívu kvalitatívne novej všeslovanskej vzájomnosti po druhej svetovej vojne. Slovanskú myšlienku považuje Clementis zo slovenskej perspektívy za zvlášť dôležitú z dejinného aj súdobného hľadiska. Jej historická dôležitosť pre slovenský národ spočíva v tom, že práve

---

⁴ „Národné hnutie slovenské a neskoršie povstanie bolo vedené širšou jednotiacou ideou panslavizmu, ktorého silou bolo Rusko, Rusko cárske. Už tento fakt jasne zdôvodňuje kontrarevolučný charakter tejto idey, lebo veď aké slobody bolo možno od nej očakávať, keď jej nositeľ a predstaviteľ bol najtypickejším reprezentantom všetkého útľaku“ (Novomeský 1990: 45).

⁵ Ako sa uvádza v publikácii, ktorá obsahuje reprint tejto prednášky, pôvodne mala vyjsť len v angličtine, až dodatočne bola preložená aj do slovenčiny.

⁶ Ide len o predpokladaný dátum vydania, keďže pôvodná publikácia vyšla bez vročenia.

Slováci ako „prvί formulovali *programovite* (zvyr. V. C.) myšlienku slovanskej vzájomnosti v jej duchovnej, imperializmom či politickou reakčnosťou nezaťaženej forme“ (Clementis 1944: 1), jej súdobú významnosť zasa Clementis nachádzal v perspektíve a vojnovej skúsenosti, že jedine spolupráca slovanských národov (ktorá nevyklučuje demokratickú spoluprácu s ďalšími neslovanskými národmi) im môže pomôcť prežiť a zvrátiť nacistické plány na germanizáciu, v krajnom prípade až genocídu Slovanov. V Clementisovom poňatí tak slovanská vzájomnosť nemá reakčnú, ale národno-oslobodzujúcu a kultúrno-politicky emancipačnú náplň „v jej novej, čisto progresívnej a revolučno-demokratickej forme“ (Clementis 1946b: 130).

Clementisova idea slovanskej vzájomnosti má najbližšie k jej prvotnej formulácii u Jána Kollára, na ktorého sa Clementis pri rôznych príležitostiach aj priamo odvoláva. V tejto súvislosti tiež zásadne rozlišuje medzi slovanskou vzájomnosťou (Kollár je mimochodom prvým, kto do češtiny toto slovo v roku 1830 uvádza) a panslavizmom, pričom slovanskú vzájomnosť chápe ako myšlienku, „ktorá v prítomnosti (v r. 1943, pozn. M. M.) značí koordinovanie boja proti spoločnému nepriateľovi a v budúcnosti spoluprácu a dorozumenie *samostatných, rovnoprávných* a v rámci *vlastných štátov* a podľa svojich duchovných tradícií sa vyvíjajúcich slovanských národov“ (Clementis 1946a: 121), a panslavizmom rozumie zásterku pohlcujúceho panrusizmu. Clementisovu spriaznenosť s Kollárom ilustruje nielen to, že Clementis v závere svojej prednášky *Panslavizmus kedysi a teraz* cituje programový verš zo Slávy dcéry „(...) vždy voláš-li: Slovan! nechť se ti ozve: člověk!“ (Clementis 1946a: 121), ale aj prozaická parafráza tohto verša v Clementisovom prejave na Všeslovanskom zjazde v Londýne z dňa 25. mája 1944: „Krvavo bola manifestovaná osudová jednota všetkých slovanských národov v tejto vojne. Preto, ak sa ju niekto pokúša rozrázať, dopúšťa sa zločinu najväčšieho, zločinu nielen na krvavo skúšaných národoch slovanských, ale i zločinu na celom ľudstve a jeho budúcnosti“ (Clementis 1946c: 135–136). Clementis akcentuje, že slovanská vzájomnosť si nevystačí len s toleranciou existencie malých slovanských národov, ale v duchu demokratických princípov – v marxizme najďalekosiahlejšie formulovaných v práve na sebaurčenie – si musia slovanské národy aktívne pomáhať nielen k vlastnému rozvoju vo svoj prospech, ale k rozvoju všetkých národov sveta so záujmom o a mierové spolužitie. Jeho chápanie slovanskej vzájomnosti tak možno charakterizovať ako demokratické, acentrické a univerzalistické na rozdiel od neskoroštúrovských podôb panslavizmu, ktorý má napríklad v Štúrovom poslednom spise *Slovanstvo a svet budúcnosti* už zreteľne reakčnú, rusocentrickú a exkluzívnu povahu. Clementisovo chápanie slovanskej problematiky sa dostalo spomedzi všetkých davistov najďalej, pretože dokázal vnímať pokrokové i reakčné stránky historického slovanského myšlienkového sveta, vedel dialekticky diferencovať hodnotu slovanskej vzájomnosti za rozlič-

ných dejinných okolností, hoci takto už nezvládol rozlíšiť medzi oficiálnou rétorikou Sovietskeho zväzu a jeho skutočnou, praktickou politikou voči slovanským národom vo vlastnom rámci aj v širšom vplyvovom poli po nástupe Stalina k moci, resp. po druhej svetovej vojne. Problematiku slovanstva v slovenskom myslení – a v období 19. Storočia hovoríme naozaj o tristnými podmienkami vynútenej jednote literárneho, politického aj vedeckého myslenia – nesleduje len v jej politickom rozmere, ale aj tom sociálnom a kultúrno-umeleckom.

V brožúrke *Slováci a slovanstvo* Clementis k textu svojej prednášky pripojil aj prílohu *Slovanstvo v slovenskej poézii*. V predslove k nej však upozorňuje, že vzhľadom na nedostatok prameňov v exile nejde a nemôže ísť o reprezentatívny výber slovenskej lyriky so slovanskou tematikou, ale ide skôr o ilustratívny sprievod k historickému výkladu. Chronologicky radené básne Sama Tomášika, Jána Hollého, Janka Kráľa, Karla Kuzmányho, Jána Bottu, Sama Chalupku, Viliama Paulínyho-Tótha, Andreja Sládkoviča, Pavla Orzságha-Hviezdoslava a Laca Novomeského považuje takmer bezvýhradne len za historické dokumenty, „(l)ebo aj keď slovanské snaženie v minulosti pramenilo v jadre z týchže zdrojov ako dnes, rôznosť pomerov nezbytné viedla k tomu, že nachádzal’o (sic) formy a náplň pomerami podmienené a teda dnes už len nečasové“ (Clementis 1944: 47). Úryvky z poézie predovšetkým štúrovcov, ktorými sa davisti v druhej polovici 30. rokov čoraz intenzívnejšie a čoraz pozitívnejšie zaoberali, Clementis však hojne využíva aj priamo vo svojom historickom výklade vzťahu Slovákov a slovanstva, napríklad pri výklade kvalitatívnej premeny tradičného rusofilstva slovenskej inteligencie pred rokom 1917 a po ňom. V duchu tohto nového rusofilstva interpretuje aj Hviezdoslavovu básnickú zbierku *Krvavé sonety* a jej vybrané verše chápe ako „túžbu po víťazstve Ruska, no Ruska, ktoré najskôr zvíťazí nad sebou“ (Clementis 1944: 32), samo sa zbaví cáristického jarma, aby mohlo priniesť skutočnú slobodu slovanským národom. Clementis si popri tom všíma, že „Hviezdoslav vo svojej tvorbe prechádza všetkými vývojovými štádiami slovenského slavjanofilstva a rusofilstva. Od Kollárovho všeslovanstva až k svojmu čechoslovenstvu“ (Clementis 1944: 31), čo dokumentuje ako Hviezdoslavovou biografiou, tak aj jeho veršami a odvoláva sa tiež na príslušnú sekundárnu literatúru.

Pre davistov bola slovanská otázka významná hneď v troch ohľadoch, ktoré korešpondujú s tromi dominantnými témami ich verejného intelektuálneho pôsobenia v medzivojnovom Československu. Po prvé, slovanská otázka tvorila pozadie, ale aj súčasť česko-slovenskej otázky, bola akútnym problémom 20. aj 30. rokov, na ktorom sa davisti prakticky profilovali v medzinárodnej politike a pri ktorom rozvinuli svoje internacionalistické presvedčenie, ktorého princípy neskôr presadzovali nielen pre mierové spolužitie slovanských, ale všetkých demokraticky sa prejavujúcich národov po-

vojnového sveta. Po druhé, slovanská otázka tvorila výraznú súčasť davistického spracovávaní minulosti a národnej kultúrnej a politickej tradície, voči ktorej sa mladí ľavicoví intelektuáli spočiatku vymedzovali, no neskôr dospeli k jej kritickému, polemickému prijatiu, v ktorom sa slovanská orientácia predstaviteľov slovenského národného obrodzenia vníma v napätí jej pokrokových aj spiatočnických aspektov. A napokon po tretie, slovanská otázka zohrala výraznú rolu aj v najvlastnejšej agende davistov, sociálnej a kultúrnej revolúcii, pretože slavianofilskú orientáciu historických slovenských elít nemuseli úplne odmietnuť, ale mohli sa prihlásiť k rozvoju tejto tradície na novej kvalitatívnej úrovni, ktorá bola v ich perspektíve umožnená najprv Októbrovou revolúciou v roku 1917 a neskôr aj výsledkami druhej svetovej vojny. Slovanská otázka teda bola integrálnou súčasťou davistického uvažovania v celom sledovanom období. Podobne ako zvyšok ich tvorby, aj davistické chápanie slovanstva prešlo v tomto časovom intervale prudkou kvalitatívnou premenou a rozvojom. Celý tento proces bol poznačený interakciou ich kritického postoja k historickému panslavizmu orientovanému na Rusko, ktorý odmietali predovšetkým z hľadiska jeho politicko-spoločenských dôsledkov, a ich afirmatívneho postoja k domnelo oslobodzujúcej súdobej slovanskej vzájomnosti, ktorú mal garantovať Sovietsky zväz. Lenže kým davisti dokázali zaujímať kritické až hyperkritické stanoviská k minulosti, najmä voči cárskemu Rusku a slovanským nádejám naň viazaným, vo vzťahu k súdobej sovietskej národnostnej politike – a to už za konsolidácie Stalinovej vlády a definitívnom zvrátení Leninovej praxe v tejto problematike – pôsobili naivne a / alebo apologeticky. Za druhej svetovej vojny a najmä zásluhou Clementisa však program slovanskej vzájomnosti „naplnenej obsahom humanitným a progresívnym“ (Clementis 1946b: 128) v nových podmienkach opätovne nadviazal na pôvodnú tradíciu Jána Kollára. Po druhej svetovej vojne tak Novomeský mohol napísať, že „(m)y tiež po ceste slovanského myslenia dostali sme sa i dostávame a dostaneme sa k ideám demokratizácie nášho vlastného spoločenského života“ (Novomeský 1946: 6), hoci po tejto ceste davisti – a s nimi celé Československo – neprišli k vyústeniu, aké si zrejme predstavovali a priali. Najdôležitejšou lekciou slovanstva v perspektíve davistov sa tak ukazuje nimi uplatňovaný princíp, že pre hodnotenie histórie a utváranie budúcnosti slovanstva nestačia kritériá vyššej moci a tradície, akými sú spoločne obývané územie, respektíve jazyková a všeobecnejšie kultúrna blízkosť, ale je potrebné vždy zohľadňovať (a detailne poznať) konkrétnu historickú realitu s jej potencialitami. A až na základe tých z možných síl a tendencií, ktoré sa v tej-ktorej situácii presadili, resp. presadzujú, je možné podľa davistickej inšpirácie stále nanovo hodnotiť kvalitu a prínos slovanskej myšlienky v minulosti a dnes.

Summary

The study traces the development of the DAV group's thinking about Slavicity from the group's founding in 1922 to the outbreak of the Slovak National Uprising in 1944. The Davists initially interpreted Slavicity through coming to terms with the legacy of Ľ. Štúr, and in parallel with their reassessment of this legacy, their attitude towards Slavicity evolved and differentiated. In the period under review, the Slavic issue is developed to its peak by Vladimír Clementis, who formulates the principles of future Slavic cooperation on the principles of pan-Slavic mutuality according to Ján Kollár.

Literatura

- Clementis, V.** *Slováci a slovanstvo*. Londýn: Československý výbor pro slovanskou vzájemnost, 1944.
- Clementis, V.** Panslavizmus kedysi a teraz. In: *Slovanstvo kedysi a teraz*. Praha: Orbis, 1946a, s. 57–121.
- Clementis, V.** Siedmy november a slovanstvo. In: *Slovanstvo kedysi a teraz*. Praha: Orbis, 1946b, s. 125–130.
- Clementis, V.** Prejav na Vseslovanskom sjazde v Londýne, dňa 25. mája 1944. In: *Slovanstvo kedysi a teraz*. Praha: Orbis, 1946c, s. 131–136.
- Drug, Š.** *Štúrov program na našich zástavách*. Bratislava: Smena, 1990.
- Novomeský, L.** Predslov. In: *Slovanstvo kedysi a teraz*. Praha: Orbis, 1946, s. 5–8.
- Novomeský, L.** Marx a slovenský národ. In: Drug, Š. (ed.) *Štúrov program na našich zástavách*. Bratislava: Smena, 1990, s. 35–53.
- Šefránek, J.** Štúr svedčí proti slovenskej reakcii. In: Drug, Š. (ed.) *Štúrov program na našich zástavách*. Bratislava: Smena, 1990a, s. 66–69.
- Šefránek, J.** Ľudovít Štúr o komunizme. In: Drug, Š. (ed.) *Štúrov program na našich zástavách*. Bratislava: Smena, 1990b, s. 70–76.
- Šefránek, J.** Štúr ako téma. In: Drug, Š. (ed.) *Štúrov program na našich zástavách*. Bratislava: Smena, 1990c, s. 77–80.

The article is accessible in open access mode under licence CC BY-NC-ND
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0